

Вероніка Ярмак

Сербістика у науковій спадщині академіка Л. А. Булаховського (харківський період)

Ідейно-тематична домінанта наукової конференції «Харківський університет і серби», сконцентрована в її назві, дає змогу розглядати персоналії в макроконтексті, тобто не тільки й не стільки з точки зору їх належності до певної національності й до певної культури, а насамперед з погляду масштабу внеску, зробленого ними до скарбниці слов'янської науки. Саме при такому підході постать академіка Л. А. Булаховського, видатного славіста ХХ ст., може бути адекватно й всебічно охарактеризованою, — адже про нього з повним правом можна говорити і як про знаного україніста, русиста, богеміста, болгариста, полоніста тощо. Сербістика ж як релевантна іпостась його наукового опусу на сьогодні дуже мало досліджена і практично ще тільки чекає на подальше вивчення та нове аналітичне переосмислення з великої історичної дистанції. Подібно до виняткової долі й ролі самого сербського народу, який у певному сенсі можна вважати «обраним» у колі його слов'янських побратимів, сербська мова не випадково посідає особливе місце у лінгвістичному доробку вченого, привертаючи його особливу увагу завдяки своїй унікальності в плані акцентуації. Ось як пише про це сам Леонід Арсенійович:

«Сербохорватська мова, найбільш вокалічна (багата на голосні) зі слов'янських, принципово зберігаючи найдавніший стан — вільну кількість і вільне місце наголосу, зберегла як передумову для цього й музичні відмінності. Це збереження виявилось можливим, однак, лиш завдяки тому, що в мові «фонологізувалися» (отримали своє розрізнявальне значення) мелодичні рухи раніше ненаголошених складів. Загалом можна сказати, що сербська мова здебільшого зберегла найдавніший принцип слов'янських мов: наголошеним... є склад з висхідною інтонацією...; якщо остання відсутня, то наголос падає на першу мору експіраторної єдності...» [Булаховський; 2; 355].

Іншими словами, як зазначає професор Ю.-М. Левицький,

«... рисою сербохорватської мови, яка її відрізняє від інших слов'янських мов, є те, що вона вживає тональності. Вона має чотири типи музичного наголосу: дві зростаючі флексії — одна довга і одна коротка, та дві спадні флексії — одна довга і одна коротка. Ця музична інтонація, очевидно, відбиває раніший індоєвропейський тональний наголос» [Левицький; 151].

Надзвичайно важливим є один момент, на якому хотілося б одразу наголосити: Л. А. Булаховський не лише славіст широкого профілю, одним з об'єктів вивчення якого була сербська мова: слід враховувати й те, що він надзвичайно багато зробив для популяризації сербської тематики як у лінгвістичному, так і в літературознавчому та культурологічному вимірі. Так, визначною віхою в цьому контексті слід вважати його відому передмову до збірки «Сербських епічних пісень» та до збірника «Сербська народна поезія» (у перекладах І. Франка, М. Старицького, М. Рильського та Л. Первомайського), випуск якого був пов'язаний з відкриттям у Белграді слов'янського конгресу. Про захоплення Леоніда Арсенійовича сербською епічною піснею свідчать, зокрема, такі його слова зі згаданої передмова:

«Знаменитий філолог Яків Грімм у своїй передмові до сербської граматики (німецькою мовою) Вука Стефановича (Караджича), 1824 р., висловив свою думку про те, ніби “спроби якийсь із цих епічних віршів перекласти російською або чеською мовою обов'язково послаблять або взагалі знищать всю їх розкіш, їх незрівнянну безпосередність”» [Булаховський, 5, 13].

І за матеріалами спогадів самого вченого, і за свідченнями його колег, коріння цих наукових зацікавлень Л. А. Булаховського так само сягають ще харківського періоду його життя, який і слід вважати основоположним у цьому сенсі. Леонід Арсенійович Булаховський належить до покоління вітчизняних лінгвістів, які отримали свого часу блискучу фундаментальну освіту на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Хоча його основним фахом за дипломом була власне ботаніка, надалі він вийшов далеко за її межі й увійшов в історію лінгвістичної науки передусім як славіст широкого профілю. Унікальність його спадщини полягає не лише у науковій глибині, широті й різноманітності тематики, а й у яскраво вираженому концептуальному й інтегрованому характері досліджень.

Славістичні «пристрасті» Леоніда Арсенійовича окреслилися дуже рано, ще в студентські роки, коли він отримав золоту

медаль за наукове дослідження «Питання про Зеленогорський і Краледворський рукописи» (1908 р.), а його перша друкована робота «К вопросам славянского количества и ударения», опублікована 1910 р. у «Російському філологічному віснику», свідчила про появу нової, неординарної фігури в лінгвістиці. Часові рамки харківського періоду життя ученого можна визначати по-різному, адже великий хронологічний відрізок з 1910 по 1941 рік не був абсолютно монолітним. Відомо, що після закінчення Харківського університету (1910 р.), проходження підготовки до професорського звання по кафедрі слов'янської філології названого вузу, складання магістерських іспитів і роботи там на посаді приват-доцента, цілий період з 1917 по 1921 рік Леонід Арсенійович працював екстраординарним професором кафедри слов'янської філології Пермського університету.

Слід зауважити, що і дослідження фактичного опублікованого матеріалу, і аналіз неопублікованих фрагментів наукового опусу вченого, і свідчення його численних колишніх аспірантів, представників створеної ним лінгвістичної школи, насамперед нинішнього директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, академіка НАН України В. Г. Складенка, а також доктора філологічних наук, професора Т. Б. Лукінової та його дочки, доктора філологічних наук, професора Ю. Л. Булаховської, котрі особливо долучилися до видання його *Вибраних праць*, говорять про те, що *наскрізною, а подекуди й домінантною темою лінгвістичних досліджень академіка Л. А. Булаховського завжди була сербістика в найширшому розумінні цього поняття*. Вона постійно являла собою якщо не лейтмотив, то принаймні надзвичайно вдалий компаративний фон публікацій ученого, оскільки саме акцентологічна картина сучасної сербської літературної мови найбільшою мірою зберігає й відображає притаманний праслов'янській мові музичний, або тонічний, наголос, а, відповідно, й дає ключ до найбільш адекватної реконструкції останнього (до харківського періоду треба віднести опубліковані в той час класичні праці «Акцентологические отношения, связанные с количеством закрытых о в словинском» («Южнославянский филолог», 1921), «Акцентологические этюды» («Южнославянский филолог», 1924–1925); «Акцентологические этюды» (1924, 1925 рр.) (зазначені роботи, до речі, не випадково вперше були опубліковані саме у відомому сербському славістичному виданні «Южнославянский филолог», яке й до сьогодні залишається престижним сербським науковим брендом).

Знакова робота «*Акцентологический комментарий к сербохорватскому языку*», опублікована в 5-му томі «Вибраних творів» Л. А. Булаховського, підсумувала його дослідження в цій галузі, розпочаті протягом харківського періоду й «розкидані» по багатьох працях дослідника. Так, учений скрупульозно й послідовно аналізує в діахронічному розрізі низку найважливіших суперсегментних властивостей сербського мовлення, а саме: висоту тону, тривалість (кількість), гучність (силу, амплітуду). У центрі уваги лінгвіста також принципи й засоби членування мовлення й поєднання розчленованих частин, таких як підвищення й зниження висоти основного тону (мелодія), розставка більш або менш сильних наголосів (динаміка), відносне прискорення й уповільнення мовлення (темп), а також розрив вимови (пауза). Своєрідною інтродукцією до роботи є розділ «Загальні явища», де Леонід Арсенійович, зокрема, підкреслює, що: «Короткий спадний (гострий) наголос у говірках не зберігається на останньому складі слова, а перетягається на початковий, причому цей склад так само набуває спадного характеру, короткого або довгого — залежно від походження відповідного голосного... В односкладових (тепер) словах колишня новоакутова (наддовга висхідна) інтонація, як взагалі в штокавських говірках, стає тепер нисхідною: *kralj > *краль*» [Булаховський; 2; 355]. Далі детально аналізуються префіксальні утворення; *composita*; відмінкові форми; прикметники; займенники; дієслова; інтонації при сполученні слів; напрям індукції; зміни інтонації емоційного походження тощо. Стосовно морфологічних явищ, зокрема, суфіксальних іменникових утворень, Л. А. Булаховський дотримувався думки, що «акцентологічні питання, які відносяться до флексії, оскільки вони є питаннями, стосовними тільки того, що здійснювалося на сербохорватському ґрунті (а не того, що мало місце набагато раніше — в епоху вже найдавнішої слов'янської мови), зводяться, головним чином, до пояснення (пояснень) появи довготи в кінцевих голосних. Усі довготи, незалежно від їхнього походження, у прадавній слов'янській мові фонетично мали скорочуватися у двоскладових і багатоскладових словах» [Булаховський; 2; 375].

Дослідникові харківського періоду творчості відомого лінгвіста неодмінно впадає в око серйозний список робіт останнього з акцентології, в кожній з яких сербська мова створює постійний діахронічний чи синхронний фон: це і «Акцентологические отношения, связанные с качеством закрытых *o* в словинском» («*Јужнославенски филолог*», 1921); і не менш відомий опус

«К болгарскому ударению» («*Јужнославенски филолог*», 1921); і «Акцентологические этюды» («*Јужнославенски филолог*», 1924; 1925); а також «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов» (1927); «Чеська часокількість. I. Загальні явища» (1927); робота «О новоциркумфлексовой интонации в праславянском языке» (1928); і «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу»; і «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці слов'янського наголосу», опубліковані напередодні Великої вітчизняної війни у 1941 р. У цьому контексті, на нашу думку, було б також доречно відзначити, що саме Леонід Арсенійович був зачинателем наукового вивчення питань українського наголосу.

Говорячи про харківський період життя й діяльності академіка Л. А. Булаховського, не можна не зауважити й того, що останній завжди поєднував плідну наукову роботу з активною педагогічною діяльністю: так, наприклад, з 1921 по 1933 р. він обіймає посаду професора і завідувача кафедри мовознавства Всеукраїнського заочного інституту народної освіти та Інституту педпрофосвіти (тепер Харківський державний університет); з 1930 по 1935 р. керує секцією слов'янських мов Харківського філіалу Інституту мовознавства АН УРСР. Протягом Харківського періоду життя йому присвоєно вчений ступінь доктора лінгвістичних наук (1936 р.), а в 1939 р. ученого обрано дійсним членом Академії наук Української РСР. З 1933 по 1942 р. Леонід Арсенійович обіймає посаду професора і завідувача кафедри загального мовознавства Харківського державного університету, а з 1935 р. — посаду старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР. У 1941 р. йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР за видатні заслуги у розвитку радянської науки і в зв'язку з 30-річчям наукової та педагогічної діяльності.

З одного боку, академік Л. А. Булаховський, безперечно, стояв біля витоків формування слов'янської акцентології як науки, заклав серйозні наукові підвалини цієї дисципліни й підготував ґрунт для роботи лінгвістів наступних поколінь — В. Ілліча-Світича, В. Дибю, А. Залізняка. З іншого ж, — він, природно, спирався на досвід видатних лінгвістів, зокрема на працю академіка О. О. Шахматова, якого вважав одним зі своїх учителів, причому саме в галузі сербістики. Ось як пише про це сам Леонід Арсенійович:

«Серед величезних наукових заслуг, які пов'язуються з іменем... великого російського вченого, чільне місце посідають

його акцентологічні дослідження в галузі слов'янських мов, головним чином — сербської. Інтерес до акцентології О. Шахматов проніс через усе своє творче життя, постійно повертаючись до кола питань, що рано привернули його увагу на шляхах порівняльно-історичної фонетики. Шахматов, більш ніж будь-хто інший, зумів оцінити значення в формуванні слов'янської акцентологічної системи нових інтонацій, які виникли зі старих балто-слов'янських, вказівки на які черпаються здебільшого зі свідостів чакавського наріччя сербської мови і мови словенської; ...уперше він пролив світло на характеристику долі на слов'янському ґрунті старої, індоєвропейської інтонаційної спадщини — у вигляді положень у слові й подальших змін, як тепер її зазвичай називають, циркумфлексової інтонації найдавнішої епохи...» [Булаховський; 1; 128–129].

Творчий, сказати б, найбільшою мірою новаторський підхід до аналізу акцентологічних змін, котрі відбулися в різних морфологічних категоріях, академік Л. А. Булаховський демонструє при висвітленні явищ емоційно-афективного походження у сербохорватській і словенській морфології. Якщо його попередники, як правило, не відходили від відомих, притаманних мові фонетичних закономірностей, то він вважав, що «такими явищами не вичерпується природа історичних змін, що спостерігаються в галузі наголосу, кількості й інтонації мов (конкретно — слов'янських). Досі відносно мало і взагалі мало привертало до себе увагу... морфологічні процеси, рушійними факторами котрих необхідно визнати, врешті, не просто «фонетичні» (в звичному... розумінні цього найменування) і не фонологічні (смыслорозрізнявальні), ...а фактори, природа яких своїм корінням сягає **емоційних і афективних** моментів мовленнєвих актів» [Булаховський; 2; 449]. На відміну від своїх попередників, учений звертається, зокрема, до аналізу форм вокатива і «скорочених» форм іменників у сербській мові:

«Емоційно-афективна природа **вокатива** проявляє себе, як відомо, досить різноманітно. У слов'янських мовах — і не в одних слов'янських — їх характеризує строкатість флексивних елементів (закінчень у відмінюванні, котрі невитримано (досить примхливо) ... розподіляються за успадкованими з минулого тематичними типами. Менш строкатими, проте такими, що теж зупиняють на собі увагу, є варіації інтонаційного характеру, які не залишають сумніву в особливих, порівняно зі звичайними фонетичними, умовами свого походження» [Булаховський; 5; 449].

У статті «Про деякі явища емоційно-афективного походження у сербохорватській і словенській морфології», задуманій ще під час харківського періоду життя і діяльності, об'єктом уваги лінгвіста є так звані «скорочені» форми іменників зі спеціальною висхідною інтонацією в сербохорватській мові, які до нього ніхто систематично й спеціально не досліджував: «Якщо звичайні спонтанні зміни звукової конфігурації слів призводять до того, що певні звуки, замінивши ті, що були раніше, рішуче витісняють їх з ужитку, то дані зміни емоціонально-афективного характеру, не витісняючи попередні, «фонетичні» форми як паралельні і навіть такі, що взагалі залишаються нормальними, найбільш уживаними, — набувають спеціальної ролі поряд з ними. Для цих змін характерно, що, відбуваючись у рамках деяких певних морфологічних тенденцій, вони заявляють про себе тим, що їхній звуковий склад включає елементи, які відступають від того, до чого мали б призвести «нормально» (спонтанно) діючі фактори історико-фонетичного порядку. Кілька прикладів з багатьох можливих (відповідні утворення мають значення ласкавості, зверхності і т. п.): *брато* «братіку», *браја*, *бранан*, *брајо* (пор. *брат*); *ласта* «ластівка» — до *ластавица*; *гриво* — «собака з білою шиєю» (пор. *грива*); ...*језа* — «язичок» — до *језик* «язик»» [Булаховський; 2; 451].

Відносно пізнє утворення, яке не сягає найдавнішої слов'янської мови, на думку Л. А. Булаховського, являють у сербохорватській «**одиничні видові утворення** типу *водати*, *возати*, *носати*... (виділення наше. — В. Я.). Їхнє значення передається: «водити, супроводжуючи когось» (*водати*); ~ *дете* «водити дитину»; ~ *слепца* «водити сліпого»)... З погляду акцентології привертає увагу незвичайне на фоні всієї успадкованої з найдавнішої слов'янської мови сербохорватської системи подовження голосного *o*. Характер виникнення цих слів не викликає сумніву: вони є своєрідним включенням до класу дієслів на — **ati**, яке відбулося на сербохорватському ґрунті, найдавніших слов'янських дієслів *voditi*, *voziti*, тобто варіантів недоконаного виду зі значенням тривалості, якій при визначеності дії (його часовій прив'язаності — «кранці» замість «риски») відповідають старі ж утворення типу *positi*, *vesti*, *vezti*, *nesti*» [Булаховський; 2; 452].

Підбиваючи короткі підсумки, відзначимо, що як різнобічно обдарований учений Леонід Арсенійович належить до тих яскравих фігур у науці, говорити про які одночасно і легко, і важко. Легко — тому, що його лінгвістична спадщина незмірно багата, й у лінгвістиці практично немає такої галузі, котра не була б

і сьогодні достойно представлена його класичними працями. Важко — через те, що майже півстолітня історична дистанція досі тільки трохи пролила світло на істинне значення масштабів його спадщини для лінгвістичної науки.

Свого часу у передмові до роботи, присвяченої шістдесятиріччю з дня смерті видатного українського і російського філолога О. О. Потебні, академік Л. А. Булаховський писав:

«Доля наукової спадщини Потебні не схожа на те, що сталося з більшістю його сучасників і мовознавців. Потебню у наш час не просто згадують з приводу тих чи інших ювілейних дат або в чисто історичному плані, — його твори вивчаються і тепер з виключною повагою до них і інтересом; у них вбачають спадщину, що її цінують як потрібну нам і як таку, що стимулює розвиток мовознавства... Можна з упевненістю сказати, що навіть за самою широтою наукових інтересів у галузі мовознавства Потебня посідає серед лінгвістів виняткове місце» [Булаховський; 3; 5–6].

Ці слова абсолютно правомірно було б віднести й до особи самого їх автора, адже у його лінгвістичної спадщини — щаслива доля. Учений залишається живим в очах наших сучасників, і насамперед завдяки тому, як вірно зберігають пам'ять про нього його учні та їхні нащадки. У цьому контексті варто сказати, що без колективних титанічних зусиль колишнього аспіранта Леоніда Арсенійовича й нинішнього директора Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, академіка НАН України В. Г. Скляренка і особливо доктора філологічних наук, професора Т. Б. Лукінової навряд чи побачили б світ «Вибрані праці в п'яти томах» Л. А. Булаховського. Активна спільна діяльність його дочки, доктора філологічних наук, професора Ю. Л. Булаховської, кандидата філологічних наук Ю. Л. Яворської, кандидата філологічних наук, доцента О. Л. Паламарчук незмінно спрямовані на те, аби щорічно під егідою Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка проводилися Міжнародні славістичні читання, присвячені пам'яті Леоніда Арсенійовича, і щоб у спеціальних філологічних виданнях достойно висвітлювалися його праці й педагогічна діяльність.

Література:

1. Булаховський Л. А. Акцентологический закон А. А. Шахматова (Светлой памяти академика А. А. Шахматова) // Вибрані праці в п'яти томах. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 128–162.

2. Булаховский Л. А. Акцентологический комментарий к сербохорватскому языку // *Вибрані праці в п'яти томах.* — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 343–426.
3. Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня (К шестидесятилетию со дня смерти). — К.: Изд-во Киевского гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1952. — 45 с
4. Булаховський Л. А. Про деякі явища емоційно-афективного походження у сербохорватській і словенській морфології // *Вибрані праці в п'яти томах.* — Т. 5. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 440–455.
5. Булаховський Л. А. Сербський народний епос. Вступна стаття // *Сербська народна поезія.* — К.: Держ. вид-во. художн. літ-ри, 1955. — С. 3–15.